

Marieke van Schijndel

‘Lefgozer Franciscus als voorbeeld’

*Over de Expositie in Museum
Catharijneconvent: ‘Heilig Schrift. Tanach,
Bijbel, Koran’*

89

Personen met een groot geloof in eigen kunnen zijn succesvoller in het bereiken van hun doelen en stellen deze bovendien hoger. Omgekeerd zorgt een laag vertrouwen in eigen kunnen voor angst, doemdenken en gebrek aan actie.

Je kunt pas succesvol zijn wanneer je jezelf kent en vanuit eigen kracht verbinding met anderen aangaat. In Nederland missen we deze zelfverzekerdheid over onze eigen identiteit. En of we het nu leuk vinden of niet: het christendom is bepalend voor de manier waarop wij Nederlanders, gelovig of niet-gelovig, ons verhouden tot de wereld, de feesten die we vieren, de namen die we dragen en de keuzes die we maken.

De huidige onderstroom in onze samenleving van ontevredenheid en onbehagen houdt sterk verband met een negatief geloof in eigen kunnen. Dit leidt tot een neerwaartse spiraal van angst en passiviteit. Het zou onze aller prioriteit moeten zijn om deze negatieve spiraal te doorbreken. En dat betekent dus ook: kennis hebben van de christelijke wortels van ons land. Want zonder die kennis is het buitengewoon lastig je te verhouden tot de wereld om je heen. Franciscus van Assisi kan daarbij als inspirerend voorbeeld dienen.

“De Islam heeft religie weer op de kaart gezet”, kopt de Volkskrant op 25 november 2016 boven aan een interview met de nieuw benoemde Belgische kardinaal Jozef de Kesel. In de geest van Franciscus ziet hij de Islam als partner. En met Franciscus bedoel ik Franciscus van Assisi (1181/82 – 1226). Museum Catharijneconvent maakte in het voorjaar van 2016 een prachtige en goed ontvangen tentoonstelling over deze Franciscus. Gastconservator was prof. dr. Henk van Os. De voormalig directeur van het Rijksmuseum en emeritus hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam heeft een levenslange fascinatie voor Franciscus: “Franciscus van Assisi werkt als geen andere heilige op de verbeelding van mensen. Geen heilige heeft ooit zo’n rage in de beeldende kunst losgemaakt.”

Het werk op de tentoonstelling dat op mij persoonlijk veel indruk maakte was een bruikleen uit het Lindenau-Museum in Altenburg. Het ging om een indrukwekkend werk van de dominicaanse schilder Fra Angelico: *Vuurproef van Franciscus voor de Sultan* (1429).

Fra Angelico, *Franciscus voor de sultan*, 1428-1429. Lindenau, Museum Altenburg.

Deze intrigerende voorstelling toont het verhaal van de vuurproef. In 1219, tijdens de vijfde kruistocht, bezoeken Franciscus en broeder Illuminatus Egypte. Ze maken een omgekeerde kruistocht. Ze bezoeken niet het beloofde land, maar het grondgebied van de vijand. Ze ontmoeten daar de sultan al-Malik al-Kamil, die in Egypte regeerde van 1218 tot 1238 en die bovendien net daarvoor belangrijke veldslagen had gewonnen. Het ging om een machtig en te vrezen man. Het verhaal gaat dat geen christen in die tijd levend uit Egypte terugkeerde.

Franciscus en zijn vriend komen in Egypte aan, worden gevangen genomen en voorgeleid aan de sultan. Volgens een legende stelt Franciscus voor een vuurproef te doen. De vuurproef is een oud thema in het christendom. Als je het vuur kunt doorstaan, dan heb je een heel groot geloof. Franciscus gaat letterlijk voor zijn geloof door het vuur, terwijl de imams van de sultan ervoor terugschrikken. Franciscus en de sultan raken met elkaar in gesprek en krijgen diep respect voor elkaars religieuze geestdrift. Vanwege de eerbied van de sultan voor Franciscus' geloof wordt hij niet gedood, maar uitgeleide gedaan. Op zijn beurt raakt Franciscus geïnspireerd door de gebruiken in de Islam, en hij doet zelfs verwoede pogingen om het mondeling oproepen tot het gebed door te voeren in de kerk. Zonder succes overigens.

De ontmoeting met de sultan maakt Franciscus reeds in zijn eigen tijd wereldberoemd. In kronieken wordt er veelvuldig over geschreven. Reacties onder tijdgenoten lopen uiteen en bestempelen Franciscus van durfal tot verzetsstrijder en pacifist. Ook in de Arabische wereld schrijft men erover. Hier worden de daden van Franciscus vooral met opgeheven wenkbrauw – je zou kunnen zeggen als godsdienstwaanzinnig - beschreven. Zo ongeveer zoals in de Nederlandse pers vandaag de dag salafisten meestal worden gekenschetst.

Waarom begin ik dit artikel met een verhaal over Franciscus? Franciscus roept ons op om een omgekeerde kruistocht te ondernemen en om met respect andersdenkenden tegemoet te treden, zonder jezelf daarin kwijt te raken. Franciscus van Assisi toonde zich natuurlijk een ongekennd grote lefgozer. Zijn actie is vooral een voorbeeld van succesvol zelfbewust handelen. Het effect van een groot vertrouwen in eigen kracht en eigen kunnen is niet te overschatten.

Van Franciscus naar de heilige boeken

Museum Catharijneconvent zette in het najaar van 2016 de eerste, voorzichtige stappen in een 'omgekeerde kruistocht'. Voor de eerste keer stond er een tentoonstelling op het programma waarin op gelijkwaardige wijze aandacht werd besteed aan de drie monotheïstisch godsdiensten. In de expositie, getiteld *Heilig Schrift. Tanach, Bijbel, Koran* staan de heilige geschriften van de joden, christenen en moslims centraal. Zij geloven allen in het bestaan van één God, die de wereld heeft geschapen en zich ook in woorden aan de mens heeft geopenbaard. Deze openbaring is opgeschreven in een heilig boek, een boek dat is te onderscheiden van alle andere boeken. Het maakt het jodendom, het christendom en de islam tot de drie religies van het boek.

Het heilige boek is voor de joden de Tanach, met in het bijzonder de Tora (de vijf boeken van Mozes). De Tanach komt overeen met het Oude Testament, dat het eerste deel van de christelijke Bijbel vormt, maar dan in een iets andere volgorde. De christelijke Bijbel bevat behalve het Oude Testament ook het Nieuwe Testament, waarvan het belangrijkste onderdeel gevormd wordt door de vier evangeliën. De Islam heeft de Koran. Moslims accepteren ook het Oude Testament en de Evangeliën, maar de Koran is het laatste en definitieve Woord Gods dat via Mohammed tot de mens is gekomen.

Joden, christenen en moslims zien Abraham als hun voorvader en Mozes als degene die als eerste mondelinge en schriftelijke instructies krijgt van God. In het jodendom geldt Mozes als de belangrijkste profeet en leraar. Jezus plaatst de leer van Mozes in een ander kader. Jezus is geen bringer van Gods woord maar volgens christenen belichaamt hij het woord zelf. De Koran is geopenbaard aan de profeet Mohammed via de aartsengel Djibriel (Gabriël). Mohammed is de laatste profeet, in een lange traditie van profeten die begint met Adam en ook Jezus betreft.

Afnemende Kennis

Ervaring leert dat de meeste mensen in Nederland dit niet weten. Men weet ook niet dat de Tanach en het Oude Testament van de christelijke Bijbel grotendeels overeenkomen. Men weet niet dat de islam Maria kent als Maryam, de moeder van de profeet Isa (Jezus), en dat haar naam in de Koran zelfs vaker voorkomt dan in de Bijbel. Maar het gebrek aan kennis van religie is in Nederland nog veel fundamenteler. Een leraar geschiedenis van een christelijk gymnasium vertelde mij dat hij aan leerlingen uit de derde klas op basis van beeldmateriaal vroeg heiligen te identificeren. Meer dan de helft van de leerlingen wist niet wie die man aan het kruis was. Uit onderzoek blijkt dat dit gebrek aan kennis niet alleen te vinden is bij

jongeren. Het merendeel van de Nederlanders kent de betekenis van Pasen niet, en dan heb ik het niet eens over Pinksteren en Hemelvaart.

Waarom doet dit er toe? Zonder enige kennis over het christendom, is het buitengewoon lastig je te verhouden tot de wereld om je heen. Je weet dan niet waarom steden en dorpen gebouwd zijn rond kerkelijke monumenten en je kent de herkomst van onze tradities niet. Zonder enige kennis van het christendom is het welhaast onmogelijk om de kunst in onze musea te begrijpen. 80% van de voorwerpen in onze kunstmusea zijn op een of andere manier gestempeld door het christendom. Franciscus van Assisi trad vanuit een grootse zelfverzekerdheid andersdenkenden onverschrokken tegemoet. Omdat de sultan dit spiegelde was er ruimte voor gesprek en dialoog en werd – zoals we het tegenwoordig zouden formuleren - de sociale cohesie bevorderd. In Nederland missen we deze zelfverzekerdheid over onze eigen identiteit. Om de ander te kennen en te begrijpen, is zelfkennis een vereiste. Zonder kennis van onze eigen achtergrond lukt het ook niet om andere culturen te doorgronden. En of sommigen van ons het nu leuk vinden of niet: het christendom is bepalend voor de manier waarop wij Nederlanders, gelovig of niet-gelovig, ons verhouden tot de wereld, de feesten die we vieren, de namen die we dragen en de keuzes die we maken.

Ontkerkelijking

Het aantal kerkgangers neemt in Nederland snel af. In de jaren zestig van de vorige eeuw ging 57% van de Nederlandse bevolking een keer per week (50%) of soms (7%) naar de kerk. In 1996 ging het om 34%: waarvan 21% elke week ging en 13% soms. In 2015 gaat slecht 12% elke week en 6% soms. Dit spiegelt natuurlijk ook het aantal mensen dat zichzelf gelovig noemt. Al is het ook weer niet zo dat geloven automatisch ook kerkgang betekent. In 1979 noemde 43% zich beslist een gelovig mens. In 2015 gaat het om 18% (Bernts en Berghuijs, *God in Nederland 1966-2015*, 2016). Het onderzoek van Bernts en Berghuijs richt zich op het christendom. Nuancering van dit beeld is nodig wanneer ook geloof in de Islam wordt meegeteld. Niettemin nog een voorbeeld: in de jaren '40 van de twintigste eeuw waren er zo'n 2400 kloosters in Nederland. Zij vervulden naast de contemplatieve functie, een cruciale rol in de zorg voor ouderen, zieken en het onderwijs. In 2022 – is de verwachting – zullen er nog maximaal tien kloosters actief zijn. Een deel daarvan ontwikkelt zichzelf tot bierbrouwende organisaties of plekken van retraite.

Alle landen in Noord-West Europa hebben te maken met ontkerkelijking, maar nergens in Europa - en al helemaal niet in de wereld - gaat de ontkerkelijking zo hard als in Nederland. Specialisten geven hiervoor verschillende verklaringen. Nederlanders zouden bijvoorbeeld wars zijn

van autoriteit. Ik houd het zelf op twee redenen: de afwezigheid van één dominante vorm van religiebeoefening en de bijbehorende scheiding tussen kerk en staat. Ter illustratie: het is zeer ongebruikelijk wanneer je in Denemarken de liefde van je leven tegen het lijf loopt dat deze geen lutheraan is. Maar liefst 95% van de Denen is opgegroeid in de lutherse traditie. Dat maakt dat – enkele overtuigde uitzondering daargelaten – het zeer voor de hand liggend is om deze liefde van je leven te trouwen in een lutherse kerk, en vervolgens de kinderen geboren uit deze liefde te laten dopen en je vervolgens ook op je plek te voelen in een kerk wanneer afscheid genomen moet worden van het leven. Weinig Denen bezoeken wekelijks een kerkdienst, maar Denen vieren of beleven nog steeds de belangrijke momenten in hun leven in een kerkelijke omgeving. In Nederland is dit niet het geval. In Nederland slapen vaak twee geloven (of niet gelovigen) op een kussen. Ik ben daarin zelf geen uitzondering. De overgangsrites krijgen een heel ander karakter, waarbij men overigens vaak teruggrijpt op christelijke tradities en handelingen. Het maakt dat in Nederland de kerkelijke context in het leven van veel mensen nauwelijks meer een rol speelt.

Scheiding kerk en staat

Belangrijk is ook de scheiding tussen kerk en staat. Waar in de landen om ons heen de kerk nog steeds sterk kan leunen op de staat, is dat in Nederland niet het geval. In Duitsland betaalt men kerkbelasting. Tot enkele jaren geleden waren de voorgangers van de Noorse kerk in dienst van de overheid: zij waren ambtenaar. Nu staan zij niet meer op de loonlijst van de overheid, maar wordt hun salaris indirect nog wel betaald uit belastinggelden. In de meeste landen heeft de overheid een verantwoordelijkheid voor de zorg van kerkelijke gebouwen. In Nederland is een kerkgenootschap zelf eigenaar met navenante zorgen en gebrekkige openstelling.

In Nederland zijn wij zo vertrouwd met ontkerkelijking, dat wij ons eigenlijk niet kunnen voorstellen dat de rest van de wereld niet gaat volgen. Nederland als gidsland? De toekomst schetst dat we een van de weinige landen zullen blijven met een hoge graad van secularisatie. Nederland als de uitzondering die de regel niet bevestigt, zou je dus eerder moeten zeggen. Religie is wereldwijd een enorme groeiemarkt. Pew Research Centre voorspelt dat het aantal niet-religieus betrokkenen wereldwijd daalt: van 16% van de wereldbevolking in 2010 naar 13% in 2050. Het aantal christenen houdt gelijke tred met de groei van de wereldbevolking en blijft het geloof met de grootste aanhang. Het aantal moslims stijgt zelfs harder dan de groei van de wereldbevolking. De wereld is en blijft religieus en het is buitengewoon onhandig voor Nederlanders dat zij steeds minder gevoel bij en al helemaal geen ervaring met de materie hebben. Het maakt het

opereren in een globale economie veel minder gemakkelijk. Het maakt conflicten op wereldniveau lastiger te doorgronden. Het maakt dat we ons lastiger verbinden, ook met mensen in Nederland die wel gelovig zijn of van oorsprong een andere religieuze achtergrond hebben.

Bird in hand en The pilot in the plane

Ik ben ervan overtuigd dat je als organisatie pas succesvol kunt zijn wanneer je jezelf kent en vanuit eigen kracht verbinding met anderen aangaat. Sterk bepalend in de wijze waarop ik de ondernemingsstrategie voor Museum Catharijneconvent vormgeef, is de *Effectuation Theory* van Saras Sarasvathy. Deze hoogleraar *strategic management* aan Darden University verrichte baanbrekend onderzoek naar succesvol ondernemerschap onder supervisie van Nobelprijswinnaar Herbert Simon. Zij ontdekte vijf principes die succesvolle ondernemers gebruiken. Twee daarvan noem ik hier: *Bird in hand* en *The pilot in the plane*.

“When expert entrepreneurs set out to build a new venture, they start with their means: who I am, what I know, and whom I know. Then, the entrepreneurs imagine possibilities that originate from their means.” Succesvolle entrepreneurs beginnen bij wie ze zijn en wie ze kennen. In tegenstelling tot dat wat ik leerde tijdens mijn MBA, zoeken succesvolle ondernemers geen resources bij een doel, maar kiezen zij hun doel op basis van wat zij in handen hebben. Zij richten zich op *the bird in the hand*.

Het tweede principe dat ik wil aanstippen is *the pilot in the plane*: “By focusing on activities within their control, expert entrepreneurs know their actions will result in the desired outcomes. An effectual worldview is rooted in the belief that the future is neither found nor predicted, but rather made.” De toekomst wordt niet gemaakt door strategische planning, maar door de mensen die de kar trekken.

Als directeur laat ik deze principes leidend zijn. Het museum neemt een reeks van een groot aantal kleine, weloverwogen stappen en richt zich op wat het in handen heeft. Onze staf en onze collectie maakt ons succes. We zijn de afgelopen jaren zeer succesvol geweest in het laten groeien van onze bezoekerjfers en het aantal activiteiten. Het museum groeit en bloeit: dat komt ook omdat we de inkomsten die we genereren uit fondswerving de afgelopen jaren hebben verveelvoudigd. Met deze strategie vraag ik veel van medewerkers: een grote zelfstandigheid, proactiviteit en zelfbewust zijn. Dat klinkt misschien plezierig, maar dat is het niet altijd voor iedereen. Refererend aan de handelswijze van Franciscus maar vooral ook aan het werk van Albert Bandura biedt dat vooral voordelen voor medewerkers met een groot geloof in eigen kunnen.

Geloof in eigen kunnen

Albert Bandura is sociaal psycholoog en hoogleraar aan Stanford University. Zijn werk richt zich op *self-efficacy*. We hebben in het Nederlands niet echt een goed woord voor *self-efficacy*. Ik hou het op geloof in eigen kunnen. Dus zelfvertrouwen, maar dan niet gericht op zelfbeeld of *self-esteem*, maar juist op succesvol en effectief handelen. Bandura's werk is buitengewoon veelomvattend en hij leert ons bijvoorbeeld over het belang van positieve feedback. Ik zoom in op drie onderdelen van zijn werk, gerelateerd aan *self-efficacy*: sociaal gedrag, angst en de mogelijkheid de omgeving naar je hand te zetten.

Onderzoek toont aan dat personen met een groot geloof in eigen kunnen succesvoller zijn in het bereiken van hun doelen, en dat zij bovendien deze doelen hoger stellen. Geloof in eigen kunnen heeft ook een positief effect op hoe je jezelf verhoudt tot anderen. Men laat meer sociaal gedrag zien. Men zet zich meer in om anderen en de samenleving te helpen. Omgekeerd zorgt een laag vertrouwen in eigen kunnen voor angst, doemdenken en gebrek aan actie.

“Those who have a high sense of efficacy visualize success scenario's that provide positive guides and supports for performance. Those who doubt their efficacy visualize failure scenarios and dwell on the many things that can go wrong. ... People who are plagued by self-doubts anticipate the futility of efforts to modify their life situation. They produce little change even in environments that provide many potential opportunities. But those that have a firm believe in their efficacy, through ingenuity and perseverance, figure out ways of exercising some control, even in environments containing limited opportunities and many constraints.”

Ik ben ervan overtuigd dat de huidige majeure onderstroom in onze samenleving van ontevredenheid en onbehagen sterk verband houdt met een negatief geloof in eigen kunnen. Zo beschrijft Bandura ook het effect van voorbijgestreefd worden door anderen. Dit heeft een zeer negatief effect op geloof in eigen kunnen en leidt tot angst en passiviteit. Het versterkt bijvoorbeeld het gevoel van onbehagen bij de Amerikaanse *silent majority*. Pulitzer Prize winnaar Toni Morrison beschreef het in *The New Yorker* als het verval van *white superiority*. Blanke, vooral mannelijke Amerikanen worden meer en meer voorbijgestreefd en dat leidt in de woorden van Bandura tot “erratic analytic thinking” en een vanuit Europees perspectief gezien wonderlijke presidentsverkiezing. Het gaat hier om een zorgwekkende neerwaartse spiraal: lage self-efficacy leidt tot angst en passiviteit en tot het niet behalen van persoonlijke doelen. Mensen met een laag zelfvertrouwen worden vervolgens voorbijgestreefd. En dit leidt weer

tot een nog lager geloof in eigen kunnen, enzovoort enzovoort. Het zou onze aller prioriteit moeten zijn om deze negatieve spiraal te doorbreken.

Terug naar Heilig Schrift

Museum Catharijneconvent is het rijksmuseum voor christelijke kunst en belicht – in samenspraak met partners en publiek – de esthetische, culturele en historische waarden van het christelijk erfgoed, met het doel meer inzicht te krijgen in onze huidige leefwereld. Vanuit deze kern – vanuit de nationale collectie op het gebied van christelijke kunst, vanuit onze eigen identiteit – verhouden wij ons zelfbewust tot andere religies. We zijn in 2016 een nieuwe tentoonstellingsreeks gestart. Waar we eerder alleen zijdelings aandacht gaven aan andere religies – door bijvoorbeeld bij tentoonstellingen over caritas of pelgrimeren het publiek in de eerste zaal uit te leggen dat deze thema's geen christelijke uitvindingen zijn -, maken we nu eens in de twee jaar tentoonstellingen met gelijke aandacht voor het erfgoed van het christendom en van andere wereldgodsdiensten. Deze verandering heeft uiteraard te maken met de gewijzigde samenstelling van

'Qisas al-anbiya' (*Verhalen over de profeten*), Shiraz, Iran, 1577. Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung, Ms. Diez A fol. 3.

onze bevolking. Echter, we maken deze tentoonstellingen vooral om de kijk op het christelijk erfgoed te verbreden en te verdiepen.

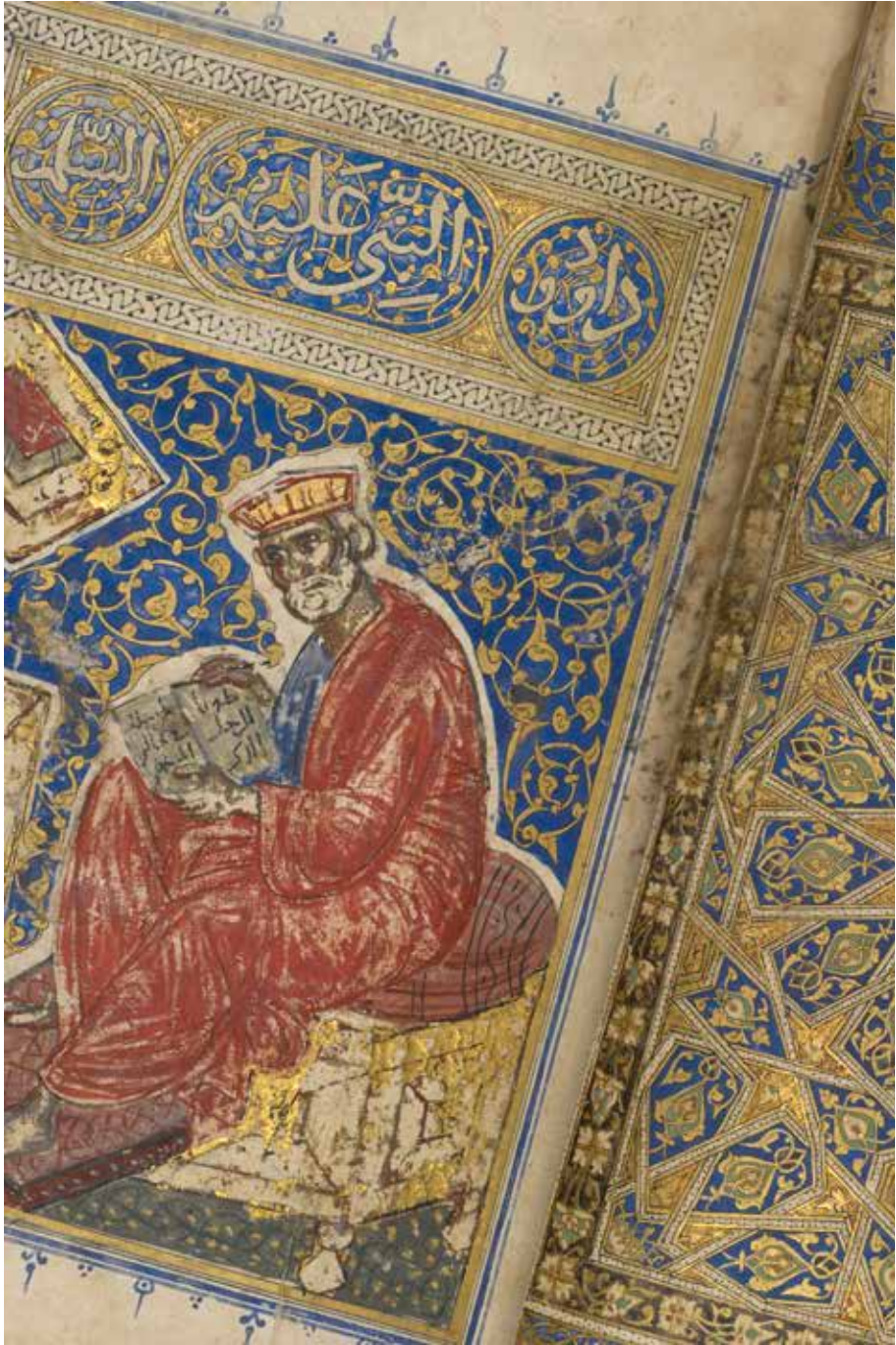
De eerste tentoonstelling in deze nieuwe reeks is de eerdergenoemde expositie *Heilig Schrift*. Het gaat hier om een uniek project. Het is bijna niet voor te stellen, maar niet eerder werd in Nederland een tentoonstelling georganiseerd waarin voorwerpen uit drie monotheïstische religies op deze manier naast elkaar werden gepresenteerd. Daar komt bij dat we absolute topstukken hebben samengebracht: van het *Utrechts Psalter* (ca. 830; opgenomen op de UNESCO-werelderfgoedlijst en eigendom van de Universiteitsbibliotheek Utrecht) en een deel van de originele autografen van de *Statenbijbel* (1637; Utrechts Archief), tot handschriften uit de wereldberoemde collectie van de Ets Haim Bibliotheek (Joods Historisch Museum), de zogenaamde *Gids voor de verwarden van Maimonides* (een prachtig geïllustreerde veertiende-eeuwse editie in het Hebreeuws uit de Koninklijke Bibliotheek Kopenhagen), het invloedrijke handschrift *Verhalen over de profeten* (1577) uit de Staatsbibliotheek Berlijn en een koranfragment uit de tweede helft 7^e eeuw uit de Universiteitsbibliotheek Leiden.

98

Deze topstukken zijn in het museum gebroederlijk samen gepresenteerd. De tentoonstelling zoomt in op de overeenkomsten en de verschillen in gebruik van de heilige boeken. Het mag duidelijk zijn dat de verschillen groot zijn, maar dat zijn de overeenkomsten in decoratie, gebruik, vormgeving en inhoud ook. We hebben hier intern veel over gesproken. De staf van het museum begaf zich op een nieuw inhoudelijk terrein. Het is bovendien geen neutraal terrein. Oordelen en vooroordelen liggen op de loer. Kan en mag het museum hierover positie in nemen? De samenstellers van de tentoonstelling kregen steeds meer de behoefte een positief of misschien zelfs wel een tegengeluid te laten horen. Ik ben trots dat we dit hebben gedaan. Het maakt deze tentoonstelling welhaast politiek incorrect.

Zonder de verschillen uit de weg te gaan, besloten we de nadruk te leggen op de overeenkomsten. Soms zijn deze namelijk ontzettend sprekend. Al in de vroegste manuscripten uit de dertiende tot zestiende eeuw, zien we dat joden, christenen en moslims worstelen met de interpretatie van de heilige teksten.

Wat wordt er nu exact bedoeld met bepaalde passages en hoe moet dit nu exact worden geïnterpreteerd? Het stellen van vragen is binnen alle drie de religies van groot belang en opmerkelijk is dan ook de wijze waarop de commentaren van rabbijnen, schriftgeleerden en imams op vergelijkbare manier hun weg vonden in de vormgeving van de boeken. De bladspiegel

Arabisch psalter met Koptische glossen, Egypte, vroege 16e eeuw. Londen, The British Library, Arundel Or. 15

wordt gevormd door een tekstblok in het midden met de eigenlijke heilige tekst. Eromheen worden de annotaties geplaatst, die vervolgens in latere tijden weer werden becommentarieerd door nieuwe kritische lezers, die vervolgens hun aantekeningen plaatsten in de marges. En doen we dit niet nu nog steeds? Wie plaatst er niet zo af en toe een krabbel of opmerking in de kantlijn.

De tentoonstelling eindigde met een thema over de wederzijdse culturele invloeden. Illustratief voorbeeld hiervan is het vroegzestiende-eeuws manuscript met op de linker pagina een voorstelling van de joodse koning David (Londen, The British Library).

Aangezien joden en moslims in hun heilige boeken terughoudend zijn met het afbeelden van mensfiguren, rijst het vermoeden dat het hier een christelijk boek betreft. Maar is dit ook zo, de titel boven de afbeelding is immers in het Arabisch, de islamitische heilige taal? Bovendien toont de rechter bladzijde een zogenaamde tapijtpagina, een prachtig gedecoreerde afbeelding met geometrische vormen, kenmerkend voor de islamitische kunst. Toch is het wel degelijk een christelijk boek. Het betreft een psalmenboek, vertaald in het Arabisch, dat is voorzien van commentaren in het Koptisch, de taal van de Egyptische christenen.

De voorbeelden van middeleeuwse boeken waarin de culturele uitwisseling het sterkst zijn, zijn gemaakt in gebieden waarin mensen met een verschillende religieuze achtergrond samenleefden. In een tijd waarin we ook nu met zoveel verschillende mensen met verschillende achtergronden samenwonen, is het des te interessanter om te zien tot welke wonderschone creaties men kon, en ook nu nog steeds kan komen.

Tot slot

Ik begon mijn artikel met een citaat uit de Volkskrant van 25 november 2016: “De Islam heeft religie weer op de kaart gezet”. Ik eindig met woorden die op diezelfde dag werden gesproken in de Oude Lutherse Kerk, die door de Universiteit van Amsterdam gebruikt wordt als Aula. Op 25 november 2016 nam Henk van Os afscheid als hoogleraar. Tijdens zijn afscheidcollege gaf hij het gezelschap uiteraard zicht op zijn belangwekkende wetenschappelijke werk. Ik was echter het meest getroffen door de wijze waarop hij sprak over zijn studenten en zijn streven om – in zijn woorden – het zelfvertrouwen van deze studenten te vergroten. Hij beëindigde zijn carrière nota bene en tot groot genoegen van zijn toehoorders met een quote van, jawel, Pippi Langkous: “Ik heb het nog nooit gedaan, dus ik denk dat ik het wel kan”. Zo is het of zou het moeten zijn voor ons allemaal, en niet anders.

CV

Sinds 2010 is Marieke van Schijndel (1975) directeur van Museum Catharijneconvent, het rijksmuseum voor christelijke kunst en cultuur. Zij studeerde theaterwetenschap aan de Universiteit Utrecht, werkte bij het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap als beleidsmedewerker, rondde als *first of her class* een Master of Business Administration (MBA) af in Montreal (Canada) en was adjunct-directeur van de Mondriaan Stichting (na fusie het Mondriaan Fonds). Zij heeft meerdere nevenfuncties, waaronder bestuurslid van het Nationaal Restauratiefonds en lid van de Raad van Toezicht van de Hogeschool voor de Kunsten Utrecht. Zij woont met haar man en twee zoons in Utrecht.